

Алла Кравченко

КРАВЧЕНКО Алла Анатоліївна — кандидат історичних наук, докторантка національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. Сфера наукових інтересів — філософія освіти, етика, соціальна філософія.

СОЦІАЛЬНА ТА ІНДИВІДУАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ТОТОЖНІСТЬ І ВІДМІННІСТЬ

У статті розглядається проблема «соціальної відповідальності» у співмірності з автономією індивідуального вибору. Показано генезу соціальної відповідальності в контекстах необхідності і свободи, цінності і моралі, теорії і практичної діяльності.

***Ключові слова:** соціальна та індивідуальна відповідальність, автономність, людина, свобода, мораль, цінність, вибір.*

Останні десятиліття характеризуються значним зростанням зацікавленості феноменом «відповідальність», оскільки сучасність трансформує традиційні основи соціальних зв'язків між індивідами. Збільшення можливостей людства, починаючи з другої половини минулого століття, спричинило якісно інший характер впливу результатів людської життєдіяльності на природу та суспільство. Сьогодні як ніколи відповідальність окремого суб'єкта співпричетна відповідальності усього людства. Причини в особливостях нашого часу, в якому відбувається релятивізація принципів будь-якої людської діяльності. Розмиваються міра та критерії відповідальності людини перед світом, іншими людьми та собою. Відбувається розпад цілісного «тіла» культури на окремі та відчужені сфери, у кожній з яких формуються свої цінності та критерії відповідальності, часто суперечливі. За даних умов фундаментальною основою інтерсуб'єктивних відносин виявляється соціальна відповідальність.

Проблема «відповідальності» в ситуації, коли «все можливо», знайшла висвітлення в працях Г. Йонаса, Б.В. Маркова, А.Л. Добро-

© А. А. Кравченко, 2012

хотова, В.П. Беха, А.А. Гусейнова, Ю.С. Осокіної та ін. У методологічному аспекті зазначена проблема вирішується в працях В.П. Андрущенко, В.Г. Кременя, М.В. Поповича та ін.

Аналіз публікацій з даної теми показує, що сьогодні пошук ефективності, результативності, а не істини та добра, зробив невизначеними, «плинними» норми суспільного співжиття, що ставить людину в невизначену ситуацію.

Метою статті є аналіз сучасного стану соціокультурного буття та обґрунтування концептуальних основ проблеми «соціальна відповідальність», завдяки чому відкриваються можливості визначення перспектив подальшого існування людини.

Виокремлення проблеми «соціальної відповідальності» говорить не просто про зберігання та розвиток тих чи інших сфер суспільного буття, а про можливість виживання людства. У наш час усвідомлюється не гарантованість та навіть випадковість тих цінностей і норм соціальної організації, які попередні епохи вважали споконвічно іманентними історичному розвитку людства. «Але саме переживання цієї конститутивної випадковості парадоксальним чином веде до глибшого розуміння свободи і людської гідності, тобто до визнання того, що тільки ми — єдині творці нашого світу і несемо радикальну і невідбутну відповідальність перед ним» [10].

Звернення до проблеми соціальної відповідальності обумовлено тим, що в мультикультурному світі ми знаходимось перед радикальною проблемою співіснування з «Іншим». Поширення різноманітних соціальних, політичних, національно-етнічних конфліктів вимагає пошуку їх ефективного вирішення. Пошук ведеться у двох альтернативних напрямках: по-перше, як продовження спроб відкриття єдиних, універсальних підстав різних культур. По-друге, як стратегія мультикультуралізму, що визнає автономність і суверенність «Іншого», оскільки «чуже» не зводиться до «свого» не тільки з епістемологічних, а й з моральних міркувань, остільки серед основних прав людини слід визнати право бути іншим [7].

Людина як соціальна істота змушена діяти в певному соціально-культурному контексті. Цей контекст накладає на особистість зобов'язання, які визначають межі її самочинності. Проте автономність людини є необхідним чинником становлення феномену «відповідальність». Так, наприклад, народження громадянина полісу та відповідальності за свої вчинки моральної істоти збігається у часі. Відповідальність виявляється необхідним моментом становлення

людини як самоцінності та суб'єкта історії. «Моментом «біфуркації» європейської етичної свідомості, який відділив її від загально-світової архаїчної моделі, можна вважати те, що Ясперс визначив «крилатим» ім'ям осьовий час» [5]. Головною відмінністю нового світоглядного принципу, що з'являється в цей час, було визнання окремої людини відповідальною істотою. Виникає нова етика — «це етика індивідуальної відповідальності на відміну від стародавньої етики родової традиції або етики законництва, яка була породжена першими цивілізаціями» [5]. Людська життєдіяльність з цього моменту розгортається у безпосередньому співвіднесенні з самосвідомістю. Натомість традиція перестає бути домінуючою детермінантою існування.

Ще з часів Античності питання відповідальності пов'язується із визначенням сутнісних вимірів людського буття. Так, наприклад, софісти, здійснюючи перехід від вивчення «натури» до людини як міри всіх речей, одразу наштовхуються на необхідність визначення меж відповідальності та провини людини. Можна стверджувати, що саме нагальна необхідність «знати, у чому може полягати вина людини та за що вона несе відповідальність, змусила філософів безпосередньо замислитись над тим, що таке людина та як їй стати досконалою, добродісною» [3]. Отже, для визначення сутності соціальної відповідальності необхідно «замислитись» над питанням сутності людини та способів її соціального існування.

Нагадаємо, що Антична цивілізація співвідносить себе з навколишнім світом через його творче перетворення. Натомість Стародавні східні цивілізації Індії та Китаю співвідносились зі світом через його подолання та примирення з ним. Але вже для стародавніх греків було очевидно, що перетворювати світ можна тільки спираючись на притаманний йому «закон-логос». Прилучення до космічного Логосу дозволяє віднайти міру організації світу, полісу та людини-мікрокосму. Закон дозволяє людині бути причиною, джерелом подій у світі.

Виходячи з цих міркувань стає зрозуміло, що завдяки пануванню в житті полісу логосу стає можливим самоцінне та відповідальне існування. Іншими словами, «відношення відповідальної залежності між людьми стають можливими тільки у просторі, де кінцевою та вирішальною причиною є свідомо воля людини» [3]. В силу зазначеного, відповідальне співіснування людей виступає критерієм розумності інституціональної організації суспільного іс-

нування. Таки чином, на думку А.А. Гусейнова, «простір відповідальних, осудних дій та публічний простір свободи — це один і той самий простір» [3].

Необхідно зазначити, що в сучасному світі відмінність між індивідуальною відповідальністю та соціальною відповідальністю поступається місцем їх єдності. «Чим більший наголос здійснюється на особистій свободі, тим частіше постає питання про соціальні цінності та відповідальність перед суспільством» [6], — зазначає Ж. Ліповецькі. Людина як суспільна істота «включає в себе соціальне» не просто в результаті процесу інтеріоризації «зовнішніх» норм та цінностей. Інакше «входження людини в суспільство» було б нічим іншим як адаптацією до наявних соціально-культурних умов існування. Адже «соціальний світ... складається немовби з двох частин: суб'єктивованої і об'єктивованої, які зароджуються на мікрорівні, розташовуються на макрорівні і переходять на мегарівень» [1], — підкреслює В.П. Бех.

Соціальне та індивідуальне сходяться на боці особистості. Саме вона є нічим іншим, як індивідуалізацією історичного розвитку людства. «Суб'єктивована частина» цієї суперечливої єдності знаходиться у потенційній формі в структурі людської особистості. В силу зазначеного соціальний зміст особистості може визначатися як сукупність соціальних ролей, які мають виконувати людські особистості у суспільному житті. «Але ми розглядаємо не голі соціальні ролі, оскільки вони скоріше тільки зовнішні ознаки соціальної якості, а в єдності з їх духовним складником, який на зовні виходить у вигляді ефіру. Інша складова «соціального світу» є «об'єктивованою» у вигляді «соціуму» [1], — зазначає В.П. Бех.

Відповідальність завжди передбачає інтерсуб'єктивний або інтрасуб'єктивні зв'язки, тобто наявність «Іншого». Причому цей «Інший» є певним чином співпричетний «Я». Таким чином, звернення до проблеми відповідальності є спробою віднайти засади такої співпричетності однієї людини іншій. Актуалізація проблеми соціальної відповідальності в наш час свідчить про зростаючий суспільний запит віднайти норми впорядкування людського співіснування в ситуації «хаосу», який розгортається на тлі «плинної сучасності».

Мова йде про те, що суспільне буття розгортається у вертикальній та горизонтальній системі координат. Для того, щоб детальніше уявити площину соморозгортання «соціального організму», необхідно якомога повніше охарактеризувати її координати. Для цього

необхідно спиратися на основу соціального світу, тобто людину. «Якщо виходити з морфології людської особистості, то вона повинна розгортатися... в двох площинах: теоретичній і практичній. Перша з них характеризується координатами «цінність-смысл», а друга «потреба-дія» [1]. У горизонтальній площині відбувається задоволення фізичних потреб людини, яке забезпечується процесом виробництва та обміну матеріальних благ та послуг. У цьому вимірі соціального світу має місце такий тип людської взаємодії, при якому відбувається домінування матеріального чинника існування. Натомість у вертикальній площині «внутрішній зміст людини розгортається по лінії «цінність-смысл»» [1]. Звідси можна припустити, що ціннісно-смысловий характер розвитку зберігається і у вертикальному сходженні соціального світу.

У контексті цих міркувань стає зрозуміло, що важливою складовою ціннісно-смыслового характеру саморозгортання суспільства є феномен «соціальної відповідальності». Він є нічим іншим як формою «практичного смыслу» (П. Бурдье), де відбувається пересічення лінії «цінність-смысл» з лінією «потреба-дія». Іншими словами, соціальна відповідальність здійснює перетворення морального змісту особистості у принцип практичної діяльності, спрямованої на задоволення її потреб.

Необхідно зазначити, що моральні цінності безпосередньо взаємопов'язані з відповідальністю. «Першою ознакою, що кидается у вічі та відрізняє їх від усіх інших цінностей, — вважав Д. Гільдербранд, — є те, що людина несе за них відповідальність» [2]. Здебільшого людину звинувачують в тому, що вона жадібна або несправедлива, втім їй не ставлять в провину те, що вона бездарна. Людина несе набагато більшу відповідальність за підлість, ніж за глупість. «Якщо комусь при всьому бажанні не вдається досягнути запланованого внаслідок відсутності для цього інтелектуального рівня, то ми не вважаємо відповідальним його за невдачу. Якщо ж хтось діє з поганих мотивів, то він несе відповідальність за свої дії. Вина і заслуга мають місце тільки в сфері моральних цінностей. Морально негідне завжди включає в себе провину; морально позитивна цінність — заслугу» [2]. Отже, зв'язок моральних цінностей з відповідальністю є основною рисою, яка відрізняє їх від усіх інших цінностей.

Важливо, що моральне оцінювання має справу з ситуаціями, котрі не піддаються класифікації в межах формалізованої суспільної традиції або звичаю. Моральна сфера принципово не регламен-

тується. Вона відноситься не стільки до «загального», скільки до «особливого». Саме тому її, як вважає А.А. Гусейнов, «простіше описати негативно — як те, що не є звичаєм, ритуалом, правом і т.д. Місце моралі і є місцем зустрічі людини з людиною, заповнене вчинками. Мораль є там, де я приймаю рішення. Тут істотно і те, що це — я, і те, що я приймаю рішення, тобто я не обмежуюсь тим, що залишаюсь вірним собі, усвідомленням тотожності самому собі, але плюс до того я ще втілююсь у частковість рішення, яке приймаю, через те, що беру на себе відповідальність за нього у повному обсязі і перш за все у тій частині, в якій воно супроводжується ризиком невизначеності» [2]. В силу зазначеного стає зрозуміло, що сфера відповідального вчинку є сферою унікального, сферою невизначеності.

Сучасна українська дослідниця Ю.С. Осокіна виділяє декілька підходів щодо визначення змісту поняття «відповідальність» у сучасній філософії. Вона зробила класифікацію тлумачень щодо осмислення терміну та виділила основні з них: здатність особистості підпорядковувати власні інтереси вимогам суспільного розвитку у працях; форма зв'язку і взаємодії суспільства та особистості, що виражає певні відносини між ними; вибір оптимальної можливості із їх багатоманітності, що передбачає діяльність згідно з нею; гармонійне поєднання об'єктивної необхідності виконання суспільних вимог та усвідомлення загальнолюдських цінностей як єдність раціонального та емоційного; такий спосіб регуляції людської поведінки, при якому діяльність суб'єкта супроводжується моральною самооцінкою та готовністю давати звіт за свої дії [9].

Отже, у загальноприйнятому філософському трактуванні відповідальність розглядають в контексті співвідношень: свобода-необхідність-відповідальність. Чим більшою є свобода особистості, тим більшою має бути покладена на особистість відповідальність, оскільки неможливо розмірковувати про мораль та право, не торкаючись питання так званої свободи волі, осудності людини, питання відношення між свободою та необхідністю. Свобода і відповідальність — дві сторони єдиного цілого — свідомої людської діяльності. Приймаючи рішення, людина здатна одночасно формувати у собі почуття відповідальності за свої дії перед суспільством і перед собою. Вона може поставити перед собою задачу змінити соціальну дійсність, цілі своєї діяльності та способи діяльності. Свобода може бути ефективною лише тоді, коли вона перетворюється у дію.

Хоча стоїки стверджували, що і раб в оковах може бути вільною людиною — якщо він вільний у думках, то він має внутрішню свободу. Втім, внутрішня свобода, яка не має реального вираження і не може дієво вплинути на зміну соціальної дійсності постає уявною, химерною свободою. Реальна свобода може ефективно перетворити соціальну дійсність, якщо дії людини допускаються природними і соціальними законами. Тоді свобода в розрізі загальноісторичного прогресу та під впливом законів суспільно-історичного розвитку починає розгортатися як необхідність. Сама історична необхідність складається із вільних вчинків і дій людей як їх інтегральний результат. Саме у розрізі історичного розвитку відповідальність окремої людини за свої вчинки або бездіяльність набуває соціального забарвлення та найбільш широко трактується як соціальна відповідальність.

У сучасній науці соціальна відповідальність як окрема категорія має декілька тлумачень та відображає позиції різних підходів щодо визначення даного поняття. Найбільш часто соціальну відповідальність розглядають лише у контексті різних видів відповідальності, виокремивши її соціальний аспект. На сучасному етапі розвитку суспільства актуальним стало питання соціальної відповідальності бізнесу. Інтерпретується воно як вкладення коштів від прибутку у розвиток соціальної сфери, освіти, охорону здоров'я, екологічні програми, тощо.

З точки зору соціально-психологічного підходу соціальну відповідальність визначають у контексті виконання особистістю вимог, які ставить суспільство перед людиною. Соціальна відповідальність — це схильність особистості дотримуватись у своїй поведінці загальноприйнятих в даному суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки та її готовність дати звіт за свої дії [8]. Можна виділити наступні ознаки відповідальності: точність, пунктуальність, наполегливість у виконанні обов'язків, принциповість, здібність до емпатії, справедливість, наполегливість, старанність, готовність відповідати за вчинки, або бездіяльність. Можемо погодитись з думкою, що рівень відповідальності залежить від усвідомлення особистістю смислу свого буття. Чим краще людина усвідомлює зміст та призначення свого існування, чим вищі завдання вона ставить перед собою, тим більший рівень відповідальності вона має. Відчуження від соціальних норм та невміння знаходити призначення власного існування послаблює соціальну

відповідальність та суспільно корисну активність особистості. У цьому контексті важливо підкреслити існування трьох напрямків розвитку відповідальності: від колективної до індивідуальної, від зовнішньої до внутрішньої, перехід від «відповідальності за минуле» до «відповідальності за майбутнє» [8].

Важливим є розподіл феномену «відповідальність» на «зовнішню» та «внутрішню». В науковій літературі саме «зовнішня» форма відповідальності виступає як соціальна відповідальність, а «внутрішня» як особистісна. В такому значенні під «соціальною відповідальністю» розуміється відповідальність, яка обумовлена підпорядкованістю та підкоренням зовнішній інстанції або авторитету. Звідси бажаними рисами соціального суб'єкта будуть слухняність, залежність, пасивність, консервативність та конформізм. Натомість «особистісна відповідальність» трактується як здатність вчиняти у відповідності до власної совісті та переконань. Втім, важливо не абсолютизувати різницю між внутрішньою та зовнішньою відповідальностями. Суспільне буття особистості передбачає їх взаємозв'язок і взаємообумовленість.

Висновки. Соціальна відповідальність є регулятор поведінки людей. З одного боку це реакція суспільства на поведінку індивіда, з іншого — реакція індивіда на вимоги суспільства. Бути відповідальним — насамперед визнавати і захищати цінності свого оточення і сприяти реалізації його цілей. Таким чином, розмова про відповідальність може йти виключно у контексті інтерсуб'єктивної взаємодії «Я» з «Іншим». Людина відповідальна не тільки по відношенню до інших людей, але й по відношенню до самої себе. Відповідальність перед собою також можлива при наявності здатності звертатися до себе як до «Іншого». Ця здатність є самосвідомістю, тобто можливостями людини як суспільної істоти.

Література

1. Бех В.П. Морфологія соціального світу: монографія / В.П. Бех. — Київ-Мюнхен: Вид-во НПУ імені Н.П. Драгоманова, 2011. — 759 с.
2. Гильдебранд, Д. фон. Етика. / Дитрих фон Гильдербранд; Пер. с нем. А.И. Смирнова. — СПб.: Алетейя: Ступени, 2001. — 569 с.
3. Гусейнов А.А. Античная этика. / А.А. Гусейнов— М.: Гардарики, 2003. — 270 с.
4. Гусейнов А.А. Закон и поступок (Аристотель, Кант, М.М. Бахтин)/ А.А. Гусейнов // Этическая мысль. — Вып. 2. — М. 2001. — С. 3-26.

5. *Доброхотов А.Л.* Эпохи европейского нравственного самосознания/А.Л. Доброхотов // Этическая мысль. — Вып. 1. — 2000. — С. 71-87.

6. *ЛиповецкиЖ.* Эрапустоты: эссе о современном индивидуализме./Ж. Липовецки — СПб.: Владимир Даль, 2001. — 336 с.

7. *Марков Б.В.* В поисках другого // Хабермас Ю. Вовлечение другого; Очерки политической теории. 2-е изд. — СПб.: Наука, 2008. — С. 5-46.

8. *Мудзыбаев К.* Психология ответственности / Под ред. В.Е. Семенова / Мудзыбаев К. — Ленинград: Наука, 1983. — 240 с.

9. *Осокіна Ю.С.* Відповідальність соціального суб'єкта: філософський аналіз: автореферат./ЮС Осокіна — К., 2007. — 17 с.

10. *Laclau E.* New Reflections on The Revolution of Our Time. — London: Verso, 1990. — P. 172-173.

Кравченко А.А.

СОЦИАЛЬНАЯ И ИНДИВИДУАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ: ТОЖДЕСТВО И РАЗЛИЧИЕ

В статье рассматривается проблема «социальной ответственности» в соразмерности с автономией индивидуального выбора. Показан генезис социальной ответственности в контекстах необходимости и свободы, ценности и морали, теории и практической деятельности.

Ключевые слова: социальная и индивидуальная ответственность, автономность, человек, свобода, мораль, ценность, выбор.

Kravchenko A.A.

SOCIAL AND PERSONAL RESPONSIBILITY: IDENTITY AND DIFFERENCE

The paper reveals the problem of “social responsibility” in accordance to the autonomy of individual choice. A genesis of social responsibility is shown in the context of necessity and freedom, values and ethics, theory and practice.

Keywords: social and personal responsibility, autonomy, person, freedom, morality, value, choice.

Надійшла до редакції 17.07.2012 р.